

Medical Ethics and Law
Research Center

Tārīkh-i pizishkī i.e., Medical History

2025; 17: e22

Shahid Beheshti
University of Medical Sciences

Structural and Content Analysis of *Man La Yahduruhu al-Tabib* by Muhammad ibn Zakariya al-Razi: From the Objectives of Composition to Drug Classification in the Medical Tradition of Islamic Civilization

Ameneh Bagheri¹

1. Department of Islamic Learning, Faculty of Theology, Alzahra University, Tehran, Iran.

ABSTRACT

Background and Aim: *Man Lā Yaḥḍuruḥu al-Ṭabīb* by Muḥammad ibn Zakariyyā al-Rāzī is one of the prominent examples of medical tradition in Islamic civilization. It was written to facilitate access to healthcare for those without a physician and to teach the basic principles of treatment. This study aims to analyze the structure and content of the book and to examine its place within the framework of medical knowledge in Islamic civilization

Methods: This descriptive-analytical research was conducted through a comparative review of the manuscripts and available translations of the book.

Ethical Considerations: Principles of responsible research, including academic integrity, accurate citation of primary sources, and fair analysis, were observed in this study.

Results: Structural and content analysis shows that al-Rāzī, in concise and scientific prose, systematically classified a collection of therapeutic experiences based on herbal, mineral and animal remedies. His emphasis on simplicity, accessibility of medicines and their use in common treatments made this work a practical source for novice physicians and students of medicine.

Conclusion: "*Man La Yahduruhu al-Tabib*" is a coherent, clinical work; its remedies are scientific and preventive, with organized classification enabling comparative analysis of traditional medicine.

Keywords: Islamic civilization; Muhammad ibn Zakariya al-Razi; *Man Lā Yaḥḍuruḥu al-Ṭabīb*; Remedies; Nutrition; Hygiene

Corresponding Author: Ameneh Bagheri; **Email:** A_Bagheri@alzahra.ac.ir

Received: April 27, 2025; **Accepted:** September 22, 2025; **Published Online:** November 17, 2025

Please cite this article as:

Bagheri A. Structural and Content Analysis of *Man La Yahduruhu al-Tabib* by Muhammad ibn Zakariya al-Razi: From the Objectives of Composition to Drug Classification in the Medical Tradition of Islamic Civilization. *Tārīkh-i pizishkī, i.e., Medical History*. 2025; 17: e22.

تحلیل ساختاری - محتوایی کتاب من لایحضره الطیب محمد بن زکریای رازی:

از اهداف تألیف تا طبقه‌بندی دارویی در سنت پزشکی تمدن اسلامی

آمنه باقری

۱. گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران.

چکیده

زمینه و هدف: کتاب من لایحضره الطیب اثر محمد بن زکریای رازی یکی از نمونه‌های برجسته سنت پزشکی در تمدن اسلامی است که با هدف تسهیل دسترسی افشار فاقد امکان مراجعه به طبیب و آموزش اصول پایه‌ای درمان نگاشته شده است. این پژوهش با هدف تحلیل ساختار و محتوای این کتاب و بررسی جایگاه آن در منظومه دانش پزشکی در تمدن اسلامی انجام شده است.

روش: این مطالعه توصیفی - تحلیلی با بررسی تطبیقی نسخه‌ها و ترجمه‌های کتاب انجام شد.

ملاحظات اخلاقی: در این پژوهش اصول مسئولانه چون امانت علمی، استناد دقیق و تحلیل منصفانه رعایت شد.

یافته‌ها: بررسی ساختاری و محتوایی کتاب نشان می‌دهد که رازی با نثری علمی و موجز، مجموعه‌ای از تجارب درمانی بر پایه داروهای گیاهی، معدنی و حیوانی را به صورت نظام‌مند طبقه‌بندی کرده است. تأکید او بر سادگی، دسترس‌پذیری داروها و کاربرد آن‌ها در درمان بیماری‌های رایج، این اثر را به منبعی کاربردی برای طبیبان و دانش‌پژوهان طب بدل کرده است.

نتیجه‌گیری: من لایحضره الطیب اثری منسجم و بالینی است؛ داروها علمی و پیشگیرانه، طبقه‌بندی منظم، تحلیل تطبیقی طب سنتی را ممکن می‌سازد.

واژگان کلیدی: تمدن اسلامی؛ محمد بن زکریای رازی؛ من لایحضره الطیب؛ داروها؛ تغذیه؛ بهداشت

نویسنده مسئول: آمنه باقری؛ پست الکترونیک: A_Bagheri@alzahra.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۰۷؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۳۱؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۸/۲۶

خواهشمند است این مقاله به روش زیر مورد استناد قرار گیرد:

Bagheri A. Structural and Content Analysis of *Man La Yahduruhu al-Tabib* by Muhammad ibn Zakariya al-Razi: From the Objectives of Composition to Drug Classification in the Medical Tradition of Islamic Civilization. *Tārīkh-i pizishkī*, i.e., *Medical History*. 2025; 17: e22.

مقدمه

منبعی ارزشمند برای مطالعه تطبیقی متن اصلی و نسخه‌های فارسی است (۱).

تصویر ۱: تصویر نسخه خطی تحفه سلیمانیه

در سنت علمی و پزشکی تمدن اسلامی، برخی آثار نه تنها به دلیل محتوای تخصصی، بلکه به دلیل کارکرد آموزشی و اجتماعی‌شان قابل توجه‌اند؛ من لایحضره الطیب اثر محمد بن زکریای رازی نمونه‌ای برجسته است که با هدف پاسخ‌گویی به نیاز درمانی کسانی که به طبیب دسترسی نداشتند، تألیف شده و با زبان ساده و نظام‌مند، آموزه‌های پزشکی را به عموم منتقل می‌کند. این اثر با ارائه توصیه‌های پیشگیرانه و حفظ‌الصحه و نیز بهره‌گیری از داروهای گیاهی، ترکیبات جانوری و معدنی منبعی مهم برای مطالعه الگوهای سلامت عمومی، آموزش غیر رسمی طب و نگرش‌های مردم‌محور در پزشکی سنتی به شمار می‌آید. پژوهش حاضر با رویکرد تحلیلی به فهم دقیق‌تر اثر پرداخته و این اهداف را دنبال می‌کند:

- ۱- معرفی رازی و جایگاه علمی او؛
- ۲- نسخه‌ها و ترجمه‌های کتاب؛
- ۳- ساختار و طبقه‌بندی محتوا؛
- ۴- بیماری‌ها و اصول حفظ‌الصحه؛
- ۵- داروهای گیاهی، حیوانی و معدنی و تحلیل مربوط به آنها؛

روش

در این پژوهش نسخه‌های مختلف کتاب بررسی و ساختار محتوایی، ظرفیت‌های آموزشی، اصول حفظ‌الصحه، پیشگیری و درمان بیماری‌ها، و بخش دارویی در سه محور گیاهی، جانوری و معدنی تحلیل شد. مواد و منابع مورد استفاده در این پژوهش شامل دو بخش اصلی است:

۱. متون اصلی و تصحیحات و ترجمه‌های کتاب من لایحضره الطیب: که برای تحلیل محتوایی و استخراج نکات کلیدی در حوزه‌های مختلف پزشکی سنتی مورد استفاده قرار گرفته‌اند، از جمله:

۱-۱. تحفه سلیمانیه (صفوی، قرن یازدهم ق.): که نخستین ترجمه فارسی کتاب است و توسط علاءالدین محمد طبیب در عهد شاه سلیمان صفوی تألیف شده است (تصویر ۱). این نسخه به سبب دسترسی به منابع معتبر و کیفیت نگارش،

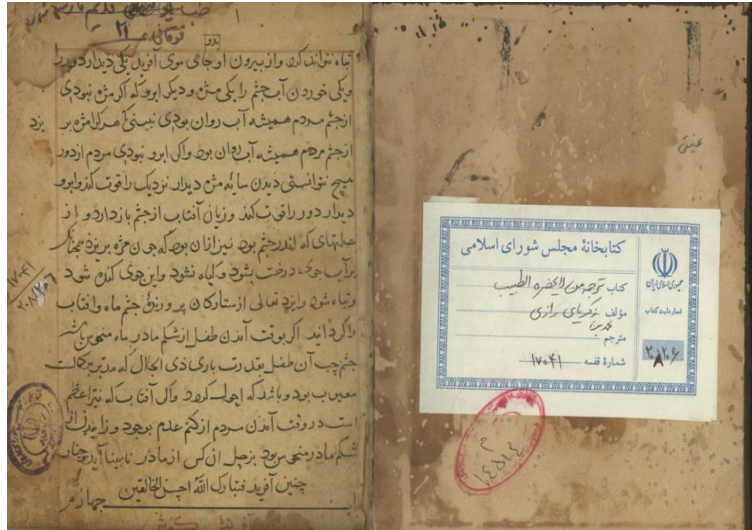
تصویر ۲: تصحیح و تحقیق ناصر رضایی پور و پریسا مزینی

نسخه مورد نظر حدود ۲۳۲-۲۲۴ صفحه دارد که در سال ۱۳۸۸ با تصحیح ناصر رضایی پور و پریسا مزینی منتشر شده و دسترسی پژوهشگران را آسان کرده است، اگرچه این اثر بر بیماری‌های روزمره و درمان‌های گیاهی تمرکز دارد و در تاریخ پزشکی ارزشمند است، اما به عنوان راهنما، ساده بوده و از نظر تحلیلی و نسخه‌شناسی محدودیت دارد (تصویر ۲).

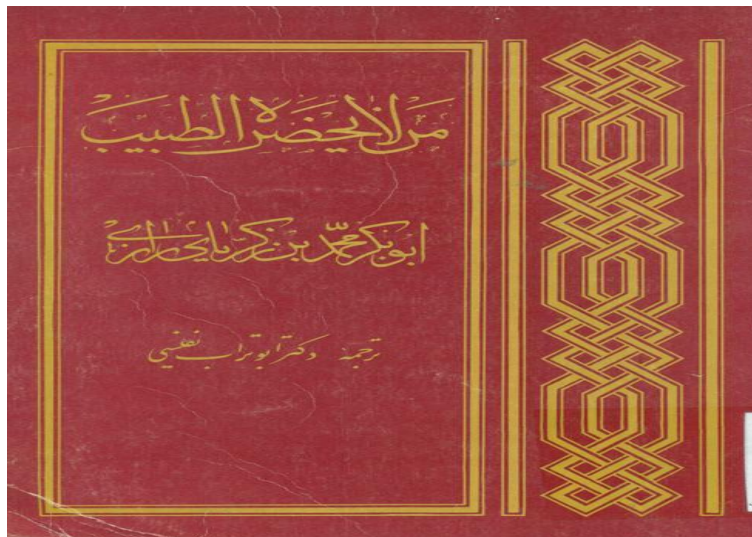
۲-۱. ترجمه میرزا علی آقا شیرازی (متوفی ۱۳۳۴ ش.): این ترجمه توسط میرزا علی آقا شیرازی، فقیه، عارف و مدرس نهج‌البلاغه و قانون بوعلی سینا انجام شده است (۲). این اثر (تصویر ۳) به دلیل ابهام در نقش مترجم، فقدان گزارش

(تصویر ۴). نفیسی، پزشک و استاد برجسته، تصحیحی کاربردی و منسجم از متن رازی ارائه داده (۴) ترجمه‌ای روان و وفادار، ارزشمند، اما محدود برای پژوهش‌های تخصصی پزشکی (۴).

نسخه‌شناسی و مقایسه نسخ خطی و اطلاعات پژوهشی محدود، از نظر علمی قابل ارزیابی قطعی نیست (۳).
 ۳-۱. تصحیح ابوتراب نفیسی (چاپ ۱: ۱۳۶۳ ش.): نسخه‌ای که بیشترین استناد در پژوهش‌های اخیر داشته، توسط ابوتراب نفیسی تصحیح و در ۱۳۶۳ منتشر شد

تصویر ۳: نسخه‌ای خطی از ترجمه کتاب

تصویر ۴: تصحیح ابوتراب نفیسی - جهاد دانشگاهی - ۱۳۶۳ ش.
 (کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۲۰۸۲۰۶)

۱۷۵ صفحه‌ای، شامل متن، مقدمه و حواشی پزشکی ارزشمند است (۵).

۴-۱. کتاب «طیب من لا طیب له» رکابی: شرحی عربی بر کتاب رازی است که در ۱۹۹۸ منتشر شد (تصویر ۵). نسخه

الضناوی با حواشی و فهرست مفردات متن را روشن کرده است (۶). نسخه الضناوی اجتهادی و پژوهشی است (۶).

۵-۱. کتاب «من لایحضره الطیب» توسط الضناوی: تصحیح و در بیروت ۱۹۹۹ منتشر شد (تصویر ۶). روش تصحیح اجتهادی

تصویر ۵: طیب من لاطیب له (شرح و تصحیح من لایحضره الطیب) اثر محمد رکانی الرشیدی

تصویر ۶: تصویر روی جلد تصحیح کتاب من لایحضره الطیب اثر الضناوی

محتوای پزشکی، ساختار و نسخه‌ها به صورت کامل، تقریباً انجام نشده است.

- «مؤلفات و مصنفات ابوبکر بن زکریای رازی» از نجم‌آبادی به زندگی و جایگاه علمی رازی می‌پردازد، پژوهش ما با تمرکز تحلیلی - تطبیقی بر ساختار، محتوای دارویی و نسخه‌شناسی

۲. مطالعات و پژوهش‌های معتبر در حوزه پزشکی و جایگاه کتاب رازی: که به منظور مقایسه، ارزیابی و تحلیل تأثیرات این اثر در سنت پزشکی به کار گرفته شده‌اند.

۱-۲. منابع فارسی: مطالعات درباره کتاب حاضر، عمدتاً معرفی اجمالی رازی و اهمیت اثر است؛ پژوهش مستقل درباره

بن زکریای رازی به عنوان یک پزشک نوآور و منتقد علمی می‌پردازد. نویسندگان نشان می‌دهند که رازی با رویکرد تجربی و عقلانی خود، پیشگام مطالعه و درمان بیماری‌های عفونی و نیز چشم‌پزشکی بوده است. همچنین بر اهمیت مشاهده دقیق، آزمایش و نقد علمی منابع پیشین در روش پزشکی او تأکید دارد و جایگاه او را در شکل‌دهی به اصول پزشکی تجربی برجسته می‌کند (۱۴). مقاله ال گمال اس وای (El Gammal SY) (۱۹۹۵) با عنوان سهم رازی در توسعه و پیشرفت علم پزشکی به بررسی دستاوردها و تأثیرات ابوبکر محمد بن زکریای رازی در رشد و پیشرفت علم پزشکی می‌پردازد. نویسنده نشان می‌دهد که رازی با نگارش آثار مهمی مانند «الحاوی» و «المنصوری»، روش‌های تجربی و بالینی را در طب معرفی کرد و با توجه به مشاهده، تجربه و نقد علمی منابع پیشین، نقش مهمی در پایه‌گذاری پزشکی مدرن و نظام‌مند ایفا نمود. مقاله همچنین جایگاه رازی را به عنوان یکی از پیشگامان بزرگ پزشکی در جهان اسلام و جهان بررسی می‌کند (۱۵). مقاله ریختر - برنبرگ (Richter-Bernburg L) (۱۹۹۴) با عنوان «آثار پزشکی ابوبکر محمد رازی (رازس)» به بررسی آثار پزشکی رازی و اهمیت آن‌ها در تاریخ پزشکی اسلامی و جهانی می‌پردازد. نویسنده نشان می‌دهد که آثار رازی، از جمله «الحاوی»، «المنصوری» و دیگر رساله‌ها، نقش مهمی در انتقال دانش پزشکی و روش‌های بالینی تجربی به نسل‌های بعد ایفا کرده‌اند. مقاله همچنین بر ساختار نظام‌مند، رویکرد تجربی و توجه رازی به مشاهده و آزمایش در آثارش تأکید می‌کند و جایگاه او را به عنوان یکی از پیشگامان طب بالینی و علمی معرفی می‌نماید (۱۶) مقاله یلدیز، عبدالله؛ کورتاوغلو، عایشه؛ آجی‌دومان، احمد (Yildiz, Abdullah; Kurtoglu & Ayşe; Aciduman, Ahmet) (۲۰۲۳) با عنوان «مشکلات دستگاه ادراری در کتاب «من لا یحضره الطیب» اثر رازی: توصیه‌های کاربردی برای کسانی که به پزشک و منابع پزشکی دسترسی ندارند» این مطالعه به بررسی بخش‌های مربوط به بیماری‌های مجاری ادراری در کتاب «من لا یحضره الطیب» رازی می‌پردازد. کتاب برای افرادی نوشته شده که به پزشک، متون پزشکی یا داروها دسترسی ندارند و بر ارائه راهکارها و داروهای

«من لایحضره الطیب» تکمیل‌کننده و متمایز از آثار تاریخی است (۷).

- «یک کتاب معتبر در تمدن اسلامی: تألیف محمد بن زکریای رازی، طبیب ایرانی» اثر نجم‌آبادی، زندگی، دستاوردها و جایگاه علمی رازی در تمدن اسلامی را بررسی می‌کند (۸).

- «مقام طبی ابوبکر محمد زکریای رازی، طبیب و شیمی‌دان و فیلسوف ایرانی» نجم‌آبادی جایگاه تاریخی رازی را معرفی می‌کند، پژوهش ما تحلیلی است (۹).

- رشنوزاده با عنوان «من لایحضره الطیب یا علاج الامراض یا طب الفقرا معرفی و نقد»، این کتاب را به عنوان منبعی مردمی و معتبر در پزشکی تمدن اسلامی معرفی می‌کند و نسخه‌شناسی و پیوند با فرهنگ عامه را بررسی می‌کند، اما نقد محتوایی و تحلیل علمی عمیق ارائه نمی‌دهد (۱۰).

- مقاله میرشمسی نسخه چاپ عکسی کهن‌ترین ترجمه فارسی کتاب را بررسی کرده و اهمیت تاریخی، زبان‌شناسی و سبک‌شناسی آن را برجسته می‌کند (۱۱).

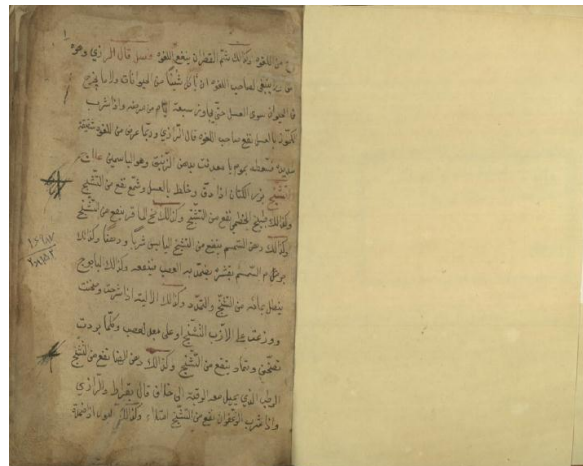
۲-۲. منابع غربی: در منابع غربی تحقیقاتی چند درباره رازی انجام شده است مانند: مقاله اسمیت (Smith) (۱۹۹۸) با عنوان «پزشکی در اسلام قرون وسطی» به بررسی پزشکی در جهان اسلام در دوران قرون وسطی می‌پردازد و نقش دانشمندان و پزشکان اسلامی مانند رازی و ابن‌سینا را در توسعه نظریات پزشکی، روش‌های بالینی و متون مرجع تحلیل می‌کند. نویسنده توضیح می‌دهد که پزشکی اسلامی با ترکیب تجربه عملی، مشاهده بالینی و مباحث نظری، پایه‌های پزشکی مدرن و انتقال دانش به اروپا را شکل داده است (۱۲)، مقاله سمیر س. عمر و عبدالغنی طباقی (Samir S Amr & Abdulghani) (۲۰۲۰) با عنوان «ابوبکر محمد بن زکریای رازی (رازس): فیلسوف و پزشک و کیمیاگر» این مقاله مروری با نگاهی مستند و خلاصه، به بازنمایی زندگی و آثار علمی و بالینی رازی پرداخته و جایگاه او را در تکوین پزشکی تجربی و تدوین متون توضیح داده است (۱۳). مقاله افشار استینسما و کایل، ر (Afshar, A.; Steensma & D.P.; Kyle, R.A) (۲۰۲۰) با عنوان «رازی: اندیشمند نقاد و پیشگام در بیماری‌های عفونی و چشم‌پزشکی به بررسی نقش ابوبکر محمد

بالینی و دستاوردهای کاربردی و نظری رازی را در چارچوبی یکپارچه تحلیل کند، انجام نشده است. به عبارت دیگر، شواهد موجود نشان می‌دهد که تاکنون هیچ بررسی تحلیلی جامع و نظام‌مندی صورت نگرفته است که هم جایگاه علمی و تاریخی کتاب «من لایحضره الطیب» و هم ساختار محتوایی دقیق و رویکرد علمی و کاربردی آن را به‌طور همزمان تحلیل کند. فقدان چنین مطالعه‌ای، خلأی آشکار در ادبیات پژوهشی ایجاد کرده و ضرورت انجام یک مطالعه همه‌جانبه و مستند برای شناخت کامل ارزش و نقش این اثر برجسته در تاریخ پزشکی اسلامی را برجسته می‌سازد.

یافته‌ها

۱. معرفی کتاب: من لایحضره الطیب یا طب الفقراء یکی از مشهورترین آثار پزشکی رازی به زبان عربی است (تصویر ۷). مؤلف کتاب را برای کسانی نوشته است که دسترسی مستقیم به پزشک ندارند و هدف اصلی ارائه دانش عملی و کاربردی برای عموم بوده است (۱۹). این اثر، کتابی عملی و عامه‌فهم است که با زبان ساده و نسخه‌های قابل اجرا، منبعی کلیدی در تاریخ پزشکی تمدن اسلامی و آموزش سلامت عمومی محسوب می‌شود.

عملی و قابل استفاده تمرکز دارد. در کتاب، مشکلاتی مانند درد کلیه و مثانه، سنگ کلیه، هماتوری، پیوری و سوزش ادرار همراه با درمان‌های پیشنهادی مورد بحث قرار گرفته است. رازی به جای توضیحات نظری، روش‌های عملی و قابل اجرا برای عموم ارائه می‌کند (۱۷). گریت بوس (Gerrit Bos) (۱۹۹۸) با عنوان «ابن الجزار در باب طب برای فقرا و نیازمندان» این مقاله به بررسی آثار ابن الجزار القيروانی می‌پردازد که در آن روش‌های درمانی ساده و ارزان برای افراد فقیر و نیازمند ارائه شده است. نویسنده نشان می‌دهد که ابن الجزار با هدف دسترسی عموم به درمان و حفظ سلامت جامعه، توصیه‌ها و داروهای کاربردی و عملی را گردآوری کرده است. مقاله همچنین جایگاه او را در سنت پزشکی اسلامی و تاثیرپذیری و تاثیرگذاری بر سایر پزشکان، از جمله رازی و ابن‌سینا، بررسی می‌کند. (۱۸). به طور کلی بررسی متون و مقالات موجود نشان می‌دهد که هر یک به جنبه‌ای خاص از زندگی یا آثار ابوبکر محمد بن زکریای رازی پرداخته‌اند یا به یکی از ابعاد کتاب «من لایحضره الطیب» محدود شده‌اند مانند بررسی مشکلات دستگاه ادراری یا کاربردهای عملی داروها. با وجود ارزشمندی این پژوهش‌ها، تاکنون مطالعه‌ای جامع و مستقل که تمامی جوانب زندگی، فعالیت‌های علمی و

تصویر ۷: نسخه‌ای خطی از کتاب - مجلس شورای اسلامی به شماره ثبت ۲۰۸۱۵۲ شماره قفسه ۱۶۹۸۷

پزشکی برای کسانی که دسترسی به پزشک ندارند سابقه داشته و از جمله، عیسی ابن ماسه، پزشک مسیحی و اخترشناس قرن

سنت نگارش «من لایحضره الطیب» قبل و بعد از رازی:

- پیش از تألیف «من لایحضره الطیب» توسط رازی، نگارش آثار

سوم، کتابی با همین عنوان نوشته بود (۱۹، ۲۰).

- پس از رازی، سبک و هدف این اثر در میان پزشکان تمدن اسلامی ادامه یافت و تأثیر آن مشهود شد. در قرن چهارم قمری، ابن جزار کتاب «طب الفقراء و المساکین» را برای ارائه نسخه‌های ساده و کم‌هزینه به افراد تهی‌دست تألیف کرد (۲۱). ابن جزار درمان‌های ساده و داروهای قابل‌دسترس را با استناد به بزرگان معرفی می‌کند. مقدمه فارسی ابن جزار توسط محقق، شامل زندگی، نسخه‌ها و فهرست مفردات منتشر شد (۶). کتاب وی درمان‌های ساده ارائه می‌دهد، کاربرد عملی دارد، اما محدودیت‌هایی نیز دارد.

- تأثیر کتاب رازی فراتر از پزشکی بود؛ برای نمونه، شیخ صدوق (متوفی ۳۸۱ قمری) با الهام از وی کتاب «من لایحضره الفقیه» را برای کسانی که به فقها دسترسی نداشتند تألیف کرد (۲۲). - در قرن هشتم قمری، ابن اکفانی (متوفی ۷۴۹ ق.) کتاب غنیة اللیب عند غیبة الطیب را نوشت که از شیوه و ساختار کتاب رازی الهام گرفت، اما گسترده‌تر شد (۲۳). کتاب وی، چهار رکن دارد و شامل حکمت، درمان، حفظ‌الصحة و خواص اشیاء است، با تصحیح مهدی عباس منتشر شده این اثر، با تصحیح و تحقیق صالح مهدی عباس چاپ و منتشر شده است. مصحح ابتدا مقدمه‌ای درباره زندگی و آثار ابن اکفانی نوشته و فهرست مصطلحات، مواد دارویی، آثار و بیماری‌ها با معادل انگلیسی ارائه کرده است (۶).

- در اروپای قرون وسطی، رساله لاتین «Liber pauperum» به قسطنطین افریقایی نسبت داده شد و دانش پزشکی تمدن اسلامی را به اروپا منتقل کرد، اگرچه فشرده و کم‌مشاهدات بود (۳). عناوین مشابه در آثار پزشکان اروپایی، از جمله آرنو دو ویلانوا و برنارد دو گوردون، دیده می‌شود (۲۴). در تمامی این آثار، درمان‌ها عمدتاً با داروهای ساده و در دسترس ارائه شده و جراحی و نظریه‌های پزشکی نقش اندکی داشتند، نشان‌دهنده سنت عامه‌فهم پزشکی برای دسترسی عملی عموم است.

۲. ساختار موضوعی و نظام طبقه‌بندی محتوای کتاب: برای بررسی جامع «من لایحضره الطیب»، جداول موضوع‌محور اصول بیماری‌ها، حفظ‌الصحة و ادویه‌ها را دسته‌بندی و تحلیل تطبیقی، کاربرد درمانی و نقش آموزشی کتاب را ممکن می‌سازند. «من لایحضره الطیب» بیماری‌های رایج را منطقی و آناتومیک دسته‌بندی کرده و تشخیص و درمان را آسان می‌سازد (۲۵، ۳، ۴). رازی، اصول حفظ‌الصحة و پیشگیری را آموزش می‌دهد و پزشکی مردمی را نمایان می‌کند. نسخه‌های درمانی کتاب شامل داروهای گیاهی، غذاها و تدابیر ساده است و «من لایحضره الطیب» را الگویی در طب مردمی ساخته است.

۳. بیماری‌ها: رازی در «من لایحضره الطیب» بیماری‌ها را منظم و قابل فهم دسته‌بندی کرده؛ ترتیب آناتومیک بدن رعایت شده و ساختار علمی و دقت بالینی اثر را نشان می‌دهد. (جدول ۱)

جدول ۱: بیماری‌ها

بیماری/ مشکل	دسته‌بندی
سر درد، صرع، فلج، رعشه، مالیخولیا، فراموشی	سر و مغز
التهاب، درد، آب مروارید، خشکی	چشم
عفونت، رینیت، گرفتگی	گوش و بینی
درد، التهاب لثه	دهان و دندان
التهاب، گرفتگی صدا، عفونت	گلو و لوزه‌ها
زکام، سرماخوردگی، بیماری ریه، سل	تنفسی
سوءهاضمه، اسهال، بواسیر، قولنج	گوارش
سنگ، سوزش، اختلال جنسی	ادراری و تناسلی
خفقان، تپش	قلب
نقرس، کمردرد، فتق	مفاصل و عضلات
سموم، مار، عقرب، زنبور	مسمومیت‌ها و گزیدگی‌ها
انواع تب	تب‌ها

۴. اصول حفظ‌الصحه: بخش حفظ‌الصحه کتاب، پیشگیری، سبک زندگی سالم و تغذیه، ورزش، خواب و تعادل مزاج‌ها را به طور جامع آموزش می‌دهد (جدول ۲).

جدول ۲: اصول حفظالصحه

ادویه اصل حفظالصحه	توصیه در من لایحضره الطیب	هدف/کارکرد	ابن سینا و جرجانی
تغذیه و خوردنی‌ها	اعتدال، پرهیز، نظم در خوردن	تعادل مزاج، پیشگیری از سوءهاضمه	ابن سینا: اعتدال مزاج و کیفیت غذا؛ جرجانی: رعایت اعتدال و پرهیز غذایی
هوا و اقلیم	تهویه مکان، پرهیز از هوای آلوده، توجه به اقلیم	حفظ سلامت عمومی و تنفس	ابن سینا: شرح «هواهای شش‌گانه» و نقش آن‌ها؛ جرجانی: اثر هوا بر توازن اخلاط و بیماری‌ها
خواب و بیداری	خواب شبانه پیش از نیمه‌شب، بیداری هنگام سحر	تنظیم قوا و اخلاط	هر دو: خواب و بیداری معتدل و مطابق مزاج فرد
ورزش و حرکت	پیاپی روی منظم، پرهیز از ورزش شدید پس از غذا	تحریک قوا، کمک به هضم و دفع مواد زاید	هر دو: ورزش برای دفع مواد فاسد ضروری، ابن سینا به زمان و شدت توجه دارد
پاکیزگی و نظافت	استحمام، نظافت دهان و بدن، کوتاه کردن مو و ناخن	پیشگیری از آلودگی و بیماری	ابن سینا: تلطیف روح و بدن؛ جرجانی: پیشگیری و کاهش بیماری‌ها
دفع فضولات	نظم در ادرار و مدفوع، پرهیز از نگه‌داشتن طولانی	جلوگیری از حبس سموم	هر دو: اهمیت کیفیت و مقدار دفع
تعادل روانی	کنترل خشم، شادی و ترس، پرهیز از هیجان‌های مفرط	حفظ تعادل قوا و روان	هر دو: احوال نفسانی مستقیم بر سلامت فیزیکی تأثیر دارد
تنظیم مزاج‌ها	تطابق خوراک، پوشاک و رفتار با مزاج فرد و فصل	پیشگیری از اختلالات مزاجی	ابن سینا: شناخت مزاج بنیاد طب است؛ جرجانی: نسخه‌ها بر اساس مزاج و فصل

۵. ادویه: رازی برای افرادی که دسترسی به پزشک یا داروهای کمیاب نداشتند، نسخه‌های ساده، بومی و قابل اجرا شامل داروهای گیاهی، جانوری و معدنی ارائه کرده است؛ رویکرد او مبتنی بر مواد رایج در خانه و بازارهای محلی و هدفش تأمین درمان عملی و مردمی بوده است (۴).

۶. داروهای نباتی (گیاهی): در این اثر، داروهای گیاهی جایگاه ویژه دارند؛ رازی با شناخت خواص، درمان‌های ساده، ایمن و کاربردی برای بیماری‌های شایع ارائه کرده است. این ادویه شامل ادویه مفرده و مرکبه می‌باشد.

۶-۱. ادویه مفرده: مانند بابونه و سیر، برای درمان‌های مشخص دم‌کرده، جوشانده یا خوراکی مصرف می‌شوند (جدول ۳).

جدول ۳: ادویه مفرده

نام دارو	کاربرد و مزایا	ابن سینا و جرجانی	نام دارو	کاربرد و مزایا
بابونه	تسکین درد معده و سردرد، آرامبخش	ابن سینا: ضد سردرد و تقویت اعصاب؛ جرجانی: برای درد عصبی و سردرد مفید	بابونه	تسکین درد معده و سردرد، آرامبخش
سیر	ضد عفونی، درمان سرماخوردگی، تقویت ایمنی	ابن سینا: نافع برای تب و عفونت؛ جرجانی: محرک و ضد سم	سیر	ضد عفونی، درمان سرماخوردگی، تقویت ایمنی
زنجبیل	ضد تهوع، گرم کننده، هاضم قوی	ابن سینا: مقوی معده و سرفه؛ جرجانی: محرک و مقوی معده	زنجبیل	ضد تهوع، گرم کننده، هاضم قوی
نعناع	رفع نفخ، سوء هاضمه، مؤثر در معده و تنفس	ابن سینا: نافع برای دل پیچه؛ جرجانی: بادشکن و خنک کننده حرارت معده	نعناع	رفع نفخ، سوء هاضمه، مؤثر در معده و تنفس
صمغ عربی	درمان زخم و التهاب، نرم کننده	ابن سینا: قابض و زداینده رطوبت زائد؛ جرجانی: نافع برای زخم‌های گرم	صمغ عربی	درمان زخم و التهاب، نرم کننده
گل گاوزبان	آرامبخش، ضد اضطراب، مفید برای خواب	ابن سینا: خنک کننده قلب؛ جرجانی: تسکین حرارت قلب و روح	گل گاوزبان	آرامبخش، ضد اضطراب، مفید برای خواب
کندر	تقویت حافظه، ضد باکتری	ابن سینا: مقوی ذهن و حافظه؛ جرجانی: نافع برای ضعف مغز	کندر	تقویت حافظه، ضد باکتری
مورد (آس)	ضد عفونی پوست و دهان	ابن سینا: قابض، ضد عفونت دهان؛ جرجانی: شستشو برای آفت و زخم	مورد (آس)	ضد عفونی پوست و دهان
برگ سنا	مسهل، پاک کننده روده	ابن سینا: مسهل صفاوی، با معده خالی نخورد؛ جرجانی: همراه با مصلحات	برگ سنا	مسهل، پاک کننده روده
زعفران	شادی آور، تقویت قلب	ابن سینا: فرحبخش، مقوی قلب و قوا؛ جرجانی: تقویت کننده دماغ و قلب	زعفران	شادی آور، تقویت قلب

۲-۶. ادویه مرکب: ترکیبی از چند ماده ساده، نسخه‌های مؤثر، ایمن و قابل فهم برای استفاده عمومی ارائه می‌کنند (جدول ۴).

جدول ۴: ادویه مرکبه

نام دارو	شکل/تعریف	کاربرد	روش استفاده	ابن سینا و جرجانی
حبوب	قرص‌های خشک یا خمیری	آرام‌بخش، ضد تهوع، تقویت معده	خوراکی	ابن سینا: حب‌الافسننتین، حب‌کاسنی؛ جرجانی: حب لطیف برای سوءهاضمه
جوارشات	ترکیبات معطر با عسل/شکر	بهبود هضم، تقویت معده و کبد	پس از غذا	ابن سینا: جوارش کمون، انیسون؛ جرجانی: جوارش بابونه
دهن (روغن)	روغن‌های دارویی گیاهی	ضد التهاب، تسکین درد	مالیدنی یا بخور	ابن سینا: روغن نیلوفر، گل سرخ؛ جرجانی: سردرد و حرارت پوست
حقن	تنقیه با مایعات دارویی	تخلیه روده، درمان یبوست	مقعدی	ابن سینا: حقنه روغنی و آبی؛ جرجانی: لینت مزاج
ضمادات	داروهای موضعی	درمان التهاب، درد، زخم	موضعی	ابن سینا: ضماد کاهو، عدس؛ جرجانی: التیام و تحلیل ورم
سفوفات	داروهای پودری خشک	ضد تهوع، گوارشی	خوراکی یا با عسل	ابن سینا: سفوف صندل، خولنجان؛ جرجانی: بلغم و هضم
سنونات	پودر بینی یا دودکردنی	پاکسازی مغز، رفع زکام	کشیدن در بینی یا دود	ابن سینا: سنون عطسه‌آور؛ جرجانی: رفع رطوبت مغز
قطورات	داروهای چکاندنی	درمان عفونت و التهاب	موضعی/قطره‌ای	ابن سینا: رفع سرخی چشم؛ جرجانی: قطره گل سرخ
اشربه	شربت گیاهی شیرین	ضد سرفه، خلط‌آور، ملین	خوراکی با آب گرم	ابن سینا: شربت بزرقطونا؛ جرجانی: تسکین سرفه و عطش
ایارجات	ترکیبات پرمایه گیاهی	مسهل بلغم و سودا، تقویت قلب و کبد	با آب یا عسل	ابن سینا: ایارج کبیر و رومانی؛ جرجانی: ایارج‌های سودازدا
رُبوب	عصاره غلیظ میوه/گیاه	خنک‌کننده، مسکن عطش، تصفیه خون	خوراکی تابستانی	ابن سینا: رب انار، رب ریواس؛ جرجانی: تب‌ها و عطش
لعوقات	خمیر چسبناک گیاهی	رفع سرفه، خشونت حلق، تقویت صدا	مکیدن یا لیسیدن	ابن سینا: لعوق صمغ عربی و ختمی؛ جرجانی: لعوق گل بنفشه و شکر

۳-۶. ادویه جانوری (حیوانی): در «من لایحضره الطیب»، داروهای جانوری برای تقویت بدن و درمان بیماری‌ها کاربرد دارند (جدول ۵).

نسخه‌های درمانی «من لایحضره الطیب» عمدتاً گیاهی، عملی و مبتنی بر تجربه بالینی هستند با بیش از صد گیاه، آماده‌سازی سنتی، دوز دقیق، طبقه‌بندی مزاج و تطابق با نیازهای عمومی، علمی و قابل فهم برای غیر متخصصان ارائه شده‌اند.

جدول ۵: ادویه جانوری

نام دارو (ماده)	منشأ جانوری	کاربرد درمانی	شکل مصرف	نظرات ابن سینا و جرجانی
عسل	زنبور	ضد سرفه، ضد عفونی، ترمیم زخم	خوراکی، مالیدنی	ابن سینا: مرطب، ضد سرفه، ضد عفونی کننده، مفید برای ترمیم زخم‌ها؛ جرجانی: قابض ملایم، نرم کننده زخم‌ها
شیر گاو/بز	گاو، بز	تقویت کننده عمومی، ملین معتدل	خوراکی	ابن سینا: مقوی عمومی، ملین معتدل؛ جرجانی: تقویت کننده بدن، مفید برای ضعف‌ها
کره	فرآورده حیوانی	نرم کننده سینه، تسهیل اجابت مزاج	خوراکی، موضعی	ابن سینا: نرم کننده، ملین؛ جرجانی: تقویت کننده و ملین معتدل
پیه مرغابی (دهن البط)	مرغابی	درمان خشکی پوست، درد مفاصل	موضعی	ابن سینا: گرم، نرم کننده، مسکن؛ جرجانی: مفید در خشکی پوست و درد مفاصل
چربی ماهی	ماهی	نرم کننده عضلات، رفع خشکی مفاصل	مالیدنی	ابن سینا: مرطب و نرم کننده؛ جرجانی: مفید در خشکی مفاصل و دردها
تخم مرغ	مرغ	تقویت کننده معده، مرطب سینه	خوراکی، موضعی	ابن سینا: مقوی معده و مرطب سینه؛ جرجانی: نرم کننده و مفید در سرفه خشک
زرده تخم مرغ پخته	مرغ	نرم کننده و درمان سرفه خشک	خوراکی	ابن سینا: گرم و نرم کننده؛ جرجانی: مغذی و مرطب، مفید برای ضعف سینه و سرفه
موم	زنبور	ترمیم زخم، محافظ پوست	موضعی	ابن سینا: ترمیم کننده و محافظ پوست؛ جرجانی: قابض ملایم، ترمیم کننده زخم‌ها
شحم حیوانات	گاو، گوسفند	نرم کننده مفاصل، درمان خشکی	موضعی	ابن سینا: گرم و محرک باه؛ جرجانی: مقوی مغز و مفاصل خشک
ماء اللحم (آب گوشت)	گوشت حیوانات	تغذیه ضعیفان، تقویت قوا	خوراکی	ابن سینا: مقوی و تغذیه کننده؛ جرجانی: مفید برای قوا و تغذیه ضعیفان
بیضه حیوانات	فوج، بز	تقویت قوای جنسی	خوراکی	ابن سینا: محرک نیروی جنسی؛ جرجانی: گرم و مقوی نیروی جنسی
مغز استخوان	گوسفند، گاو	مقوی اعصاب، نرم کننده	خوراکی، موضعی	ابن سینا: مقوی اعصاب؛ جرجانی: مرطب و نرم کننده اعضا
خون خشک شده حیوانات	گاو، بز، گوسفند	بندآورنده خون	موضعی	ابن سینا: قابض قوی و بندآورنده خون؛ جرجانی: استفاده موضعی برای بندآوردن خون

بیماری‌های رایج و در قالب نسخه‌های ساده و در دسترس ارائه شده و این مواد، علاوه بر ارزش درمانی، نقش مهمی در آموزش و انتقال فرهنگ پزشکی به عموم مردم داشته‌اند (جدول ۶)

داروهای حیوانی، با توجه به مزاج، اندام هدف و روش مصرف، درمانی شخصی‌سازی شده، مؤثر و هماهنگ با سنت داروشناسی سنتی ارائه می‌کنند.

۴-۶. ادویه معدنی (کانی): داروهای معدنی با هدف درمان

جدول ۶: ادویه معدنی

نام ماده معدنی	کاربرد درمانی	شکل مصرف	نظر ابن سینا و جرجانی
زرنیخ	تحلیل ورم، رفع عفونت پوستی	موضعی، با روغن یا سرکه	هردو: داروی قوی، مسهل بلغم، کشنده کرم؛ مضر ریه، با احتیاط
سرب سوخته	بندآورنده خون، درمان زخم‌ها	موضعی	هردو: قابض، نافع زخم‌های چرکی و سوختگی؛ در ضمادها کاربرد دارد
کحل (سُرمه)	تقویت بینایی، پاکسازی چشم	کشیدنی در چشم	هردو: مفید برای بصری و رفع رطوبت چشم؛ با مواد قابض ترکیب شود
گوگرد (کبریت)	ضد جَرَب، ضد قارچ پوستی	موضعی	ابن سینا: گرم و خشک، ضد عفونت؛ جرجانی: درمان گال و کهیر
نمک (ملح)	ضد عفونی زخم، کمک به هضم	خوراکی، موضعی	هردو: گرم و قابض؛ مفید گوارش و زخم؛ مصرف زیاد مضر به خون و اعصاب
زر (طلا)	تقویت قلب، شادی‌آور	محدود، ترکیبی	ابن سینا: مقوی دل و مفرح؛ استفاده محدود به ترکیب با داروهای دیگر.
نقره (فضه)	رفع التهاب و زخم دهان	موضعی	ابن سینا: سرد و خشک؛ قابض و مسکن؛ کاربرد در زخم‌های دهان و لثه.
زاج (شب‌نما)	قابض، بندآورنده خون، ضد تعریق	موضعی	هردو: بندآوری خون، التیام زخم، بوی بد بدن؛ با روغن ترکیب شود

رازی مواد معدنی را با دقت، ترکیب با گیاهان و رعایت مزاج، برای مصرف ایمن و علمی در داروشناسی سنتی به کار برده است.

بحث

یافته‌ها حاکی از آن است که کتاب من لایحضره الطیب اثر محمد بن زکریای رازی، از مهم‌ترین آثار ماندگار در تاریخ پزشکی تمدن اسلامی به‌شمار می‌آید که جایگاهی ویژه در میان متون هم‌عصر خود دارد. این اثر نه تنها با ساختاری منظم و محتوایی کاربردی برای درمان بیماری‌های شایع در جامعه تدوین شده بلکه از نظر علمی نیز نمایانگر دقت و نوآوری رازی است. شیوه دسته‌بندی بیماری‌ها بر اساس موضوع و نیز رعایت ترتیب آناتومیک بدن، انسجامی قابل توجه به کتاب بخشیده و امکان درک بهتر مسائل پزشکی را برای خواننده فراهم آورده است.

از سوی دیگر، بررسی داروهای گیاهی، جانوری و معدنی و تبیین روش‌های مصرف آن‌ها نشان می‌دهد رازی به اصول بالینی و تجربی پایبند بوده است. حضور آموزه‌های

حفظ‌الصحه نیز بیانگر نگاه پیشگیرانه و مزاج‌محور او به سلامت عمومی است؛ رویکردی که همسو با بنیادهای طب سنتی در تمدن اسلامی شکل گرفته است. بنابراین، این کتاب علاوه بر ارزش آموزشی و بالینی، بستری مناسب برای بازخوانی تطبیقی پزشکی در تمدن اسلامی و بهره‌گیری از آن در مطالعات و پژوهش‌های معاصر فراهم می‌سازد.

نتیجه‌گیری

- من لایحضره الطیب با ساختار منسجم و رویکرد بالینی، اثری کاربردی و قابل مقایسه با متون هم‌عصر است.
- طبقه‌بندی منظم اثر، انسجام محتوایی را افزایش داده و تحلیل علمی و مقایسه با منابع معتبر را ممکن کرده است.
- طبقه‌بندی داروهای گیاهی، جانوری و معدنی نشان می‌دهد رازی تجویزها را علمی، بالینی و مطابق منابع معتبر انجام داده است.
- حضور آموزه‌های حفظ‌الصحه نشان می‌دهد رازی سلامت را پیشگیرانه، مزاج‌محور و مطابق اصول طب سنتی تمدن اسلامی می‌دید.

- تحلیل اثر نشان می‌دهد اثر، آموزشی اما منسجم، علمی و بالینی است و بازخوانی تطبیقی طب سنتی را ممکن می‌سازد.

تشکر و قدردانی

ابراز نشده است.

سهم نویسندگان

آمنه باقری تمامی مراحل پژوهش را به انجام رسانده و ضمن تأیید نسخه نهایی، مسئولیت پاسخگویی در قبال پژوهش را پذیرفته است.

تعارض منافع

نویسنده هیچ‌گونه تعارض منافع احتمالی را در رابطه با تحقیق، تألیف و انتشار این مقاله اعلام نکرده است.

ملاحظات اخلاقی

در تدوین پژوهش، امانتداری، صداقت، اصالت منابع و پرهیز از جانبداری رعایت شده است.

بیانیه هوش مصنوعی

در نگارش مقاله، از هوش مصنوعی استفاده نشده است.

References

1. Ala al-Din Mohammad Tabib. *Tohfe-ye Soleymaniyeh*. Edited by Rezayi-Pour N, Mazini P. Tehran: Al-Maei Publications; 2009. [Persian]
2. Nasri A. *Hasil-e Omr: Siri dar Andisheh-haye Ostad Motahhari*. Tehran: Daftar Nashr Farhang Eslami; 2004. Vol.1 p.14. [Persian]
3. Najmabadi M. *Works and writings of Abu Bakr Muhammad ibn Zakariya al-Razi, the great physician and sage of Iran*. 2nd ed. Tehran: University of Tehran Press; 1992. [Persian]
4. Razi M. *ibn Z. Man la Yahduru al-Tabib*. Edited by Nafisi AT. Tehran: Office of the Academic Jihad (Jahad-e Daneshgahi), School of Medicine, University of Tehran; 1984. [Persian]
5. Rekabi al-Rashidi M. *Tabeeb Man La Tabeeb Lahu*. Cairo: Dar al-Rashidi; 1998. [Arabic]
6. Wikinoor. Available at: <https://www.wikinoor.ir>. [Persian]
6. Najmabadi M. *Biography and Status of Muhammad Zakariya al-Razi*. Scholarly Edition, First Edition. Tehran: Elmī Publications; 1959. [Persian]
7. Najmabadi M. *A Credible Book in Islamic Civilization: Authored by Muhammad Zakariya al-Razi, the Iranian Physician - Introduction and Review*. *Maktab-e-Tashayyu*. 1962; 9(6): 208–213. [Persian]
8. Najmabadi M. *The Medical Status of Abu Bakr Muhammad Zakariya al-Razi, the Iranian Physician, Chemist and Philosopher*. Kermanshah: Razi University Press; 1992. [Persian]
9. Rashnozadeh B. *Introduction of Man la Yahduru al-Tabib or 'Ilaj al-Amradh or Tibb al-Fuqara*. *Book Monthly of Science and Technology*. 2010; 132: 55.
10. Mirshamsi M. *A review of the old photographic edition of Man la Yahduru al-Tabib translation*. *Heritage Book Review Quarterly*. 2014; 1(1): 1-10.
11. Savage-Smith E. *Bodleian Library Catalogue: MS Hunt. donat. 31 item 4; MS Marsh 137 item 2*. No Place: No Name; 1998.
12. Amr SS, Tbakhi A. *Abu Bakr Muhammad Ibn Zakariya Al Razi (Rhazes): Philosopher, Physician and Alchemist*. *Mayo Clinic Proceedings*. 2020; 95(5): e53-e54.
13. Afshar A, Steensma DP, Kyle RA. *Razi: Critical Thinker, and Pioneer of Infectious Disease and Ophthalmology*. *Mayo Clinic Proceedings*. 2020; 95(5): e53–e54.
14. El Gammal SY. *Rhazes contribution to the development and progress of medical science*. *Bull Indian Inst Hist Med Hyderabad*. 1995; 25(1-2): 135-149.
15. Richter-Bernburg L. *Abu Bakr Muhammad al-Razi's (Rhazes) medical works*. *Med Secoli*. 1994; 6(2): 377-392.
16. Yildiz A, Kurtoğlu A, Aciduman A. *Urinary System Problems in al-Rāzī's Book, Man lā yahduru al-ṭabīb: Practical Advice for Those Who Cannot Access Physicians and Medical Resources*. *Experimental and Clinical Transplantation*. 2023; 21(Suppl 2): 1-4.
17. Bos G. *Ibn al-Jazzār on Medicine for the Poor and the Destitute*. *Journal of the American Oriental Society*. 1998; 118: 365-375.
18. Ibn Abi Usaybi'ah AQ. *'Uyūn al-Anbā' fī Ṭabaqāt al-'Uṭabā'* [The Springs of News on the Classes of Physicians]. Edited by Najmabadi M, Introduction by Esfahani MM, Translated by Ghazban J. Tehran: Islamic and Complementary Medicine Studies Institute, University of Medical Sciences of Iran; 2007. Vol.2. [Persian]
19. Brockelmann C. *Tārīkh al-Adab al-'Arabī*. Translated by 'Abd al-Halīm Najjār. Qom: Dār al-Kitāb al-Islāmī; 2006. Vol.6. [Arabic]
20. Ibn al-Jazzār AJ. *Ṭibb al-Fuqara' wa-al-Masākīn* [Medicine for the Poor and Destitute]. Edited by Tu'mah WKA. Carthage, Tunisia: University of Tehran, Institute of Islamic Studies; 1996. [Arabic]
21. Amin SM. *A'yān al-Shī'ah*. Vol.1 p.122. Beirut: Dar al-Tarāf; 1985. [Arabic]
22. Ibn Kafānī M. *Ghanīyat al-Labīb 'inda Ghaybat al-Ṭabīb* [Sufficiency of the Intelligent in the Absence of the Physician]. Baghdad: Ministry of Higher Education and Scientific Research, University of Baghdad, Centre for the Revival of Arab Scientific Heritage; 1989. [Arabic]
23. Constantine the African. *Liber pauperum* [Medicine for the Poor]. Latin treatise. Editions: Lyon; 1515; Basel; 1536.
24. Al-Qifī IY. *Tārīkh al-Ḥukamā'* [History of the Wise]. Edited by Bahīn Dārā'ī. Tehran: University of Tehran Press; 1968. [Arabic]